

УДК 633.2:631.153.3:575.8

ПРИМАК І.Д., д-р с.-г. наук

ВОЙТОВИК М.В., канд. с.-г. наук

Білоцерківський національний аграрний університет

ЕВОЛЮЦІЯ СЕЛЯНСЬКОГО ТРАВОСІЯННЯ ЗА ЕКСТЕНСИВНИХ І ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМ ЗЕМЛЕРОБСТВА

Висвітлений еволюційний шлях розвитку травосіяння в селянських господарствах, способи отримання насіння конюшини лучної, прибутковість вирощування цієї культури та її форми за екстенсивних і перехідних систем землеробства. Акцентовано увагу на об'єктивних передумовах зародження конюшиносіяння в селянських господарствах. Показана роль багатовікової землеробської практики і окремих вчених в еволюції травосіяння.

Ключові слова: еволюція, конюшина лучна, системи землеробства, селянські господарства, насіння, прибуток, виробничий досвід.

Постановка проблеми. Еволюція селянського травосіяння в Росії в літературі XVIII і XIX ст. не отримала належного висвітлення. Пояснюється це тим, що селяни, відчуваючи гостру потребу в кормах для худоби і не маючи можливості придбати імпортоване насіння конюшини та інших трав, а також впровадити сівозміну, шукали власні, можливі за тих умов шляхи вирішення кормової проблеми. Вони висівали на луках "січне насіння", збирали насіння багаторічних трав, сіяли конюшину на запільних ділянках. У пресі кінця XVIII – початку XIX ст. висвітлювали головним чином питання впровадження рекомендованих систем землеробства. Слід зазначити, що навіть О.В. Советов, узагальнюючи досвід конюшиносіяння в Росії, майже не висвітлював проблему селянського травосіяння, шляхи вирішення кормового питання. Тим часом, є чимало фактів з історії землеробства, коли селяни самі успішно впроваджували в культуру певні види трав. Так, зокрема, ще за лісопильної системи землеробства селяни Вологодської і В'ятської губерній практикували на лядах (вирубках) посіви тимофіївки. К. Бергштрессер в "Земледельческой газете" за 1838 р. (№ 40) повідомляв про посіви цієї культури на полях селянина Андрія Дубалова в районі м. Олонця, вказуючи при цьому на відсутність її на поміщицьких землях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Із аграрної літератури кінця XVIII ст., крім описаного в праці І. Комова "О земледелии" (1788) випадку створення селянами в околицях Петербурга (Копор'є) польових покосів і способів сівби трав, відомо про посіви конюшини на земельних угіддях селян поміщика Є.І. Бланкеннагеля, неподалік Москви, в с. Дядинково.

Є.І. Бланкеннагель в 1792 р. забезпечив селян насінням конюшини, яке завіз з Саксонії, дав їм алебастр і завірив їх, що за випадку «худова на трав'яних полях урожая ярового, а после дурной озими все то недостаточное число от новых жатв против посредственных урожаев хлеба, отдаст он им собственный хлеб свой, для себя же назначил он за все свои издержки половину только уродившейся на их землях дятловины». Конюшина у селян була висіяна на площі 3,5 десятини. В інших оброчних селах Бланкеннагеля також було засіяно селянами по 5 десятин в 1792-1793 рр. Відомо, що Бланкеннагель намагався переселити селян на хутори, пропонуючи присадибну землю розділити на 8 частин для сівби ярих культур і конюшини, а польову – на 6 частин [1].

У 1836 р., описуючи стан травосіяння в Ярославській губернії, І. Самарін, крім поміщиків, які брали в нього насіння конюшини, називав і багатьох селян [2]. Наприклад, селяни поміщиці Глебової брали у нього насіння усім селом. Вирощене насіння продавали не тільки у своїй, але і в інших губерніях.

Впродовж першої половини XIX ст. мали місце неодноразові спроби з боку уряду впровадити травосіяння у казенних поселеннях. Початок йому було покладено організацією школи землеробства в 1797 р. в с. Тярлево. Спроба підготувати «культурних» поселенців успіху не мала. Сорока роками пізніше робиться нова спроба впровадження у казенних поселеннях багатопільного господарства.

У 1835 р. урядом була видана настанова про впровадження у казенних поселеннях травосіяння [3]. Цей та інші заходи, очевидно, справили помітний вплив на розвиток травосіяння в поселеннях державних селян, про що свідчить, зокрема, і звіт Департаменту сільського господарства за 1845 р. У ньому вказується, що впродовж 1854 р. в поселеннях державних селян зібрано до 2000 пудів насіння різних трав. Особливо успішно конюшиносіяння розвивалося в прибалтійських губерніях.

До середини позаминулого століття посіви конюшини на землях селян зустрічалися майже у всіх центральних губерніях. У середині 70-х років конюшина проникла на схід в Пермську губернію. На початку 1900 р. сюди перемістився і центр виробництва насіння цієї культури.

До 1881 р. облік площ, зайнятих кормовими травами, в Росії не проводився, тому стверджувати обсяги селянського травосіяння в дореформений період і в наступні два десятиліття неможливо. Навіть ті дані, що наведені в «Статистических сборниках Российской империи» за 1881, 1901 і 1916 рр., дають можливість тільки орієнтовно судити про стан селянського травосіяння.

Мета досліджень – здійснити цілісний історико-науковий аналіз процесу зародження і становлення травосіяння у контексті еволюції систем землеробства в Україні та Росії, обґрунтувати роль багатовікової хліборобської практики і культурно-господарського розвитку в трансформації систем рільництва.

Методика досліджень. Методологічною основою дослідження обрано історико-науковий, діалектико-логічний, бібліографічно-статистичний, проблемно-хронологічний методи, які сприяли комплексному аналізу предмета дослідження, що ґрунтується на принципах історизму, багатфакторності, всебічності та наукової об'єктивності пізнання.

Результати досліджень та їх обговорення. Належні умови для розвитку травосіяння на надільних селянських землях (ні до, ні після 1861 р.) були відсутні, тому конюшину сіяли, як правило, поза сівозмінами – на городах, луках, перелогових ділянках, левадах, пустирях, відрізках. Облік цих угідь завжди проводився за цільовим призначенням (випас, сіножать тощо), і тому за використання статистичних даних необхідно мати на увазі, що в дійсності посівів конюшини, безсумнівно, було більше.

Перші відомості про посівні площі кормових трав опубліковані були Центральним статистичним комітетом в «Статистическом временнике Российской империи» в 1881 р. без урахування даних у розрізі окремих видів кормових культур. Станом на 1881 р. площа посівів кормових культур в Європейській Росії становила 541446 десятин, тобто 0,5 % ріллі або 0,89 % сільськогосподарських угідь. На землях селянського наділу під травами знаходилося 50346 десятин, на власницьких землях 491100 десятин, що становить до площі посіву культур відповідно 0,11 і 2,91 %. У Прибалтійських губерніях зосереджувалось 11,2 % всіх площ багаторічних сіяних трав, а в Московській губернії – 0,89 %.

Травосіяння на цей час зустрічалося і в інших губерніях. Розвиток його стимулювала Столипінська реформа [4]. У зв'язку із початком спеціалізації аграрного виробництва і впровадженням сівозмін сидеральної, плодозмінної, поліпшеної зернової та інших систем землеробства на кінець XIX ст. роль травосіяння значно зросла. Спеціалізація була обумовлена різними причинами, але основними з них були дві: висока ціна і гарантований збут сіна і насіння. Стимулом до розвитку конюшиносіяння в північно-східних губерніях послужило відкриття Ярославсько-Вологодської залізної дороги і поліпшення молочного господарства. Конюшиносіяння тут розпочалося з проведення демонстраційних дослідів, організованих місцевими земствами. Наприклад, перші спроби вирощувати конюшину в Пермській губернії відносяться на початок 70-х років XIX ст.

На кінець XIX ст. конюшиносіяння отримало значне розповсюдження в Україні і Білорусії. У 1901 р. площа під конюшиною в Європейській частині Росії зросла до 1001589 десятин. Розподіл площ в розрізі окремих губерній був нерівномірним. Частка трав від загальної площі ріллі становила в Прибалтійському краї 14,04 %, Білорусії – 2,28 %, Московському промисловому районі – лише 1,39 %.

За посівними площами конюшини, після Прибалтики, на першому місці стояли Мінська, Тверська, Волинська і Подільська губернії. Наближалися до них Харківська, Московська, Київська, Вітебська і Петербурзька губернії.

Частка селянського конюшиносіяння, як і раніше, була незначною. У таких губерніях як Воронежська, Тамбовська, Симбірська, Саратовська, Рязанська, Нижньгородська, Самарська, Казанська і Астраханська, конюшиносіяння проводилося тільки на володільницьких землях.

У невеликій кількості (до 50 десятин) травосіяння зустрічалось на селянських землях в Тульській і Пензенській губерніях, а також на Крайній Півночі. Найбільш розвинутим селянське травосіяння було, крім Прибалтики, в Московській, Тверській і Мінській губерніях, дещо менше – Псковській і Петербурзькій. Пануючою системою землеробства в XIX ст. залишалася парова, частка багаторічних трав до площі ріллі в Росії не перевищувала 2 %. В 1916 р. цей показник на селянських землях становив 1,3 %, власницьких – 6,6 %.

Для отримання насіння на різних етапах еволюції конюшиносіяння застосовувалися різні заходи: збір насіння з дикорослих рослин і звичайних посівів, спеціальні насінневі посіви. Вперше в 1793 р. в с. Дядиново Московської губернії насіння конюшини отримав Є.І. Бланкеннагель, який з 0,5 десятини зібрав 9 пудів 20 фунтів. З метою запобігання вилягання конюшини він застосовував прокоси травостою, що чергувалися.

Про те, що в 1794 р. «в деяких місцях» насіння конюшини уже збирається, писав і А. Рознатовський [5].

У примітках до перекладеної російською мовою В. Левшиним праці «Ручная книга сельского хозяйства для всех состояний», виданій в 1802 р., описується спосіб збирання насіння конюшини: головки рослин зрізалися серпом в козуб, висушувалися на веретинах, потім на полатах і товклися в ступі. Для полегшення роботи до головок конюшини додавалася солом'яна різка. В. Левшин вказував, що можна сіяти і невимолоченим насінням – пижиною, особливо під зиму. В 1801 р. І. Захаров рекомендував «отолочи в ступке дятловинных семян сколько нужно на посев и чисто вывезать» [6]. В 30-х роках насіння виробляли майже повсюдно там, де вирощували конюшину на кормові цілі.

Оскільки насіння конюшини стало об'єктом торгівлі, одночасно з вивезенням за кордон, широко практикувалося і завезення його. За даними, опублікованими в 1838 р. в «Земледельческой газете», до 1837 р. в Росію було завезено насіння на 132600 руб., а в 1837 р. – на 117088 рублів.

Ввезення насіння не є показником відсутності чи недостатнього виробництва його в Росії. Площі посіву конюшини на корм і насіння впродовж XIX ст. значно коливалися залежно від мети, заради якої це відбувалося.

У першій половині XIX ст. конюшину на насіння вирощували для власних потреб і продажу надлишків його сусідам або комісіонерам. У другій половині XIX ст., в зв'язку з деяким розширенням посівних площ під конюшиною, а також високою оцінкою російської конюшини за кордоном, окремі райони і господарства стали спеціалізуватися на виробництві насіння для продажу. Насіння конюшини стало прибутковим товаром, а сама рослина розглядалася не як кормова, а як насіннева. Тому застосовували повторні її посіви, в тому числі і на городах. З ділянки збирали насіння 1,2,3 рази – «первак», «другак» і «третьак» [7]. Основними постачальниками насіння конюшини в 70-ті роки XIX ст. були Воронежська, Тамбовська, Орловська і сусідні з ними губернії. Центральним пунктом заготівлі насіння конюшини було м. Єлец, куди в період збирання її приїжджали торговці або їх довірені представники. Так, наприклад, в 1876 р. у цьому районі купцями Петербурга було закуплено до 5000 пудів насіння, з яких біля 3000 пудів було перепродано в прибалтійські губернії. У районах виробництва насіння склалися навіть свої способи збирання і очищення його («Огневцы», «Ефремовны») [8].

З 90-х років виробництво насіння конюшини переміщується із центральних губерній на Урал. В 1900 р. у Пермській губернії з боку селян були уже численні пропозиції щодо продажу насіння, але організованої закупівлі і збуту його не спостерігалось. В 1901 р. прийом насіння не проводився через ліквідацію справ зі складу губернського земства, і тому в цьому році «тисячі пудів лежали в засіках».

Із заготівель 1901 р. торговим фірмам в Катеринбурзі (фірмі Де ля Мітьє) і в Москві було продано 471 ц насіння конюшини. У Кунгурі в тому ж році заготовлено було лише 60, 4 ц насіння конюшини (в трьох повітах).

Посуха 1901 р. спричинила істотне зниження урожайності сіна і змусила селян в наступному році скоротити площі під насінниками в Красноуфимському повіті, а тому тільки з 1903 р. розпочинається широка торгівля насінням конюшини.

У 1906 р. уже переконалися, що конюшина, яка вивозиться із Пермської губернії, має ряд переваг порівняно із середньоросійською. Вона виявилася більш зимостійкою, довговічною, а головне – стійкою до повитиці.

На міжнародній виставці в Мілані (Італія) за добру якість експортованого з Уралу насіння конюшини представникам Росії в 1906 р. була вручена золота медаль. Насінням конюшини зацікавилися гамбургські торговці, підвищувався попит на нього і з боку центральних губерній Росії, зокрема Московського губернського земства, яке було посередником у придбанні насіння для потреб інших земств. У Кунгурі, Пермі та інших містах були організовані представництва торгових фірм Товариства балтійських насінневодів (із Юрьєва), Московського губернського земства тощо. Насіння конюшини з Уралу («пермське» мовою торговців) стає широко відомим за межами губернії. Газети того часу рясніють об'явами про приймання на комісію для продажу за кордон і про продаж на місці красноуфимської «немерзлої» або справжньої «пермської» конюшини. На закордонних ринках ціна на її насіння зросла до 14 руб. за пуд, в той час як конюшина іншого походження мала ціну по 8-9 руб. Це і слугувало в ряді випадків основною причиною розвитку конюшиносіяння. Ряд волостей, зокрема в Пермській губернії, стали спеціалізуватися на виробництві і продажі насіння цієї рослини.

Захоплення високими прибутками від цієї діяльності місцями переросло, як висловлювалося населення, в «конюшинову гарячку»: окремі господарства під зернові відводили лише 1/5 або 1/7 всієї ріллі, а решту – під насінневі посіви конюшини. Серед селян з'явилися скупники конюшини на корню, окремі скупували від 30 до 50 десятин для наступного продажу її насіння. Площа посівів на сіно була незначною.

Спостерігалися випадки, коли селяни намагалися збути все зібране насіння. «Конюшинова гарячка» мала місце в усіх повітах Передуралля і Зауралля. Частина площі під конюшиною на насіння коливалася в розрізі повітів і волостей від 12 до 30 і навіть до 80-90 % від загальної посівної площі. Найбільше вироблялося насіння конюшини в 1910-1916 рр. в Красноуфимському, Кунгурському, Пермському, Оханському повітах, менше в Осинському. Вивезення насіння конюшини із Пермської губернії в окремі роки сягало 2420 т. За період з 1911 до 1915 рр. Пермською залізною дорогою вивезено 5126 т насіння трав, переважно конюшини. Перепродаж насіння конюшини московськими торговцями кенісбергським, а останніми гамбурзьким і безпосередня закупівля його Товариством балтійських насінневодів з вивезенням його в порт Лібава відкрили цій бобовій культурі дорогу на поля Західної Європи і Америки.

Форми конюшини, що вирощуються сьогодні в нечорноземній смузі Росії і України, своїм генезисом пов'язані з місцевими дикорослими формами, є похідними із них. Це підтверджують наступні факти, що отримали відображення в літопису конюшиносіяння: прямі фактичні дані про освоєння дикорослих форм конюшини; прагнення селян і дрібних землевласників отримувати власне насіння кормових трав; систематичне випадання в середній смузі Росії після першої ж перезимівлі закордонних форм конюшини; сівба закордонного і вітчизняного насіння на позасівозмінних ділянках, там де завжди добре росте дикоросла конюшина; безперервне відтворення насіння впродовж 230 років.

Морфологічна і біологічна різноякісність конюшини, що вирощується на території колишнього СРСР, обумовлена неоднорідністю її культури й вихідного матеріалу. Складний процес окультурювання дикорослої конюшини проходив у різних районах неоднаково: без участі або за різної участі ранньостиглої західноєвропейської конюшини, що завозилася в Росію.

У зоні розповсюдження ранньостиглої конюшини (Україна, Білорусія) виживала значна частина популяцій і цієї західноєвропейської бобової культури. Тому участь їх тут у формуванні місцевих форм була більш значною, особливо у південно-західних районах.

Якщо на Заході назріло питання щодо необхідності оцінки конюшини різного походження в кінці позаминулого століття, то в Росії на цей час дослідами і виробничою практикою уже дана була господарська оцінка різним «іспанським», «брабантським» та іншим завезеним формам цієї культури, нагромаджений був багатий матеріал з оцінки місцевих дикорослих її форм, встановлені в межах культурної конюшини різні різновидності, описані відмінні їх ознаки і властивості та намічені в загальних рисах райони їх доцільного поширення.

Першими дослідниками конюшини в Росії, про роботу яких з цього напряму збереглися відомості в аграрній літературі, були А. Болотов і В. Левшин.

В. Левшин за постановки дослідів з кормовими травами виходив з того, що властиві кожному клімату культури можуть рости благонадійніше «в своїй власній вітчизні». Доводив він це посиланням на досліди, проведені багатьма російськими господарями, з вирощування іноземних форм конюшини. У його дослідах такі форми, за відсутністю снігового покриву, не витримували більше однієї зими. Базуючись на цьому, він доводив, що завезення іноземного насіння «не виконає повсюдно того наміру», заради якого його виписують.

Крім В. Левшина, особливо слід відзначити М. Щеглова, який на початку XIX ст. наполегливо намагався пробудити цікавість до використання місцевих видів і форм кормових трав: «Русские домоводцы выписывают из чужих стран такие растения, кои попирают на лугах своих» [9]. Він описав дві «відмінності» («породи») конюшини: дику, що росла на луках, і культурну, яку вирощували на орних землях. У практиці ці види конюшини добре відрізнялися уже в 20-ті роки XX ст. У 1822 р. насіння «російської конюшини» зустрічалося уже в продажі.

Відомо було російським агрономам в 30-ті роки XIX ст. і про наявність в культурі ранньостиглих і пізньостиглих видів конюшини, які детально описав Блок [10]. За його повідомленням, пізня конюшина відновлює вегетацію весною пізніше, повільніше розвивається, має більш довгі стебла, зацвітає на 4-5 тижнів пізніше ранньої. Вона довше зберігає листки, тому і отримала назву «зеленої». Обидві ці «видозміни» конюшини червоної Блок вирощував майже 40 років (з кінця XVIII ст.) і переконався, що пізня конюшина завжди перероджується, стає подібною до ранньої. Біля підосви Сілезьких гір, за даними Блока, росте тільки пізня конюшина, між тим «тамтешні сільські господарі» не висівали якогось особливого насіння.

Таким чином, в російській практиці і літературі про наявність в торгівлі «сортів конюшини» і характер відмінностей між ними було відомо за 37 років до видання відомої праці Гуго Вернера [11].

У 1880 р. селяни і агрономи центральних губерній розрізняли форми конюшини, що вирощували на південний захід від Тули, а також на північ і північний схід. Форми конюшини, які висівали в південно-західній частині Росії, називали «кудряшом», в центральній – «глушаком», «ростуном». Їх по-різному оцінювали у виробничій практиці [12,13].

І.Х. Ольман на підставі власних 20-річних виробничих дослідів в Ржевському повіті Тверської губернії і спостережень у сусідніх господарствах дійшов висновку про необхідність підбору для кожної місцевості «належної» форми конюшини червоної [14]. Він докоряє земські управи за те, що вони не звертають уваги, вважаючи конюшину однорідною, з одними і тими ж властивостями. Крім російської багаторічної пізньостиглої і ранньостиглої конюшини він виділяв і середньостиглу, стверджуючи, що в природі існує багато варіантів її культурних форм.

Для передових агрономів початку 1900 р. поняття «російська пізньостигла конюшина», що закріпилося, було вже надмірно загальним. Виникла необхідність оцінки місцевих форм російської конюшини в межах встановлених типів. Такі досліди проводилися в 1904-1906 рр. Товариством балтійських насінневодів разом з М. Краузе в його маєтках Приютіно і Щоглово Петербурзької губернії, де вивчалася 70 форм конюшини. Цей дослід дублювався одночасно і в дослідному саду балтійських насінневодів поблизу Дерпта (Естонія) [15] і підтвердив практичні спостереження І. Ольмана про неоднорідність форм пізньостиглої конюшини.

Південноросійська ранньостигла конюшина, середньоросійська пізньостигла і середньостигла розглядалися в практиці землеробства того часу як певні сорти. Термін «сорт» зазнав такої ж еволюції, як і поняття про конюшину. Значення його змінювалося в міру пізнання рослини. Спочатку терміни «сорт», «порода» і «відмінність» відповідали видовій назві. Сортами вважали дятловину або дятлину червону (конюшину червону), дятловину білу (конюшину білу),

дятловину або дятельник червоно-білий (конюшина рожева або гібридна), дятловину духовиту або рожковату (лядвінець рогатий) тощо. У подальшому терміном «сорт» позначалися уже відміни конюшини червоної культурної. Знову-таки спочатку в широкому розумінні слова – російська конюшина, закордонна або брабантська, а потім в більш обмеженому – південноросійська, середньоросійська. У подальшому поняття «сорт» ще більше звузилося. Сортом у конюшини почали називати місцеві популяції певного району у межах виявлених типів – ранньостиглого і пізньостиглого. Наприклад: Пермська, Ярославська, Середньоруська, Чернігівська, Київська тощо. І лише в останнє десятиліття першої половини ХХ ст. поняття «сорт» стало загальноприйнятим, однозначним для всіх культур. Сортом конюшини стали називати конкретну популяцію, що характеризується певними господарсько цінними властивостями.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. У селянських господарствах травосіяння зародилося самобутньо, до завезення в Росію іноземного насіння конюшини, тимофіївки та багатьох інших трав; для сівби використовувалося, як правило, насіння місцевого виробництва, або зібране з дикорослих трав, або вирощене в сусідніх господарствах.

2. Спонукальною причиною до впровадження селянського конюшиносіяння слугували «кормовий голод» і можливість отримати високий прибуток від продажу насіння або сіна. Стимулюючими факторами в ряді випадків були досвід поміщиків-агрономів і демонстраційні досліди, які проводилися земськими агрономами. Але у всіх випадках цей досвід сприймався на свій лад, стосовно умов селянських господарств. Селянське конюшиносіяння зародилося на початку останньої чверті ХVІІІ ст.

3. Сівба селянами конюшини на луках, садибах, пустищах, лісових полянах, левадах, запільних ділянках та інших землях сприяла залученню в культуру старих місцевих диких її форм, оскільки посіви цієї рослини, отримані за сівби імпортованим насінням, в центральних, північно-західних і північно-східних районах Європейської Росії часто гинули за несприятливих умов перезимівлі.

4. Переваги місцевої конюшини у 80-х роках ХІХ ст. уже були добре відомі вітчизняним землевласникам, які активно виступали не тільки її пропагандистами, але й захисниками від спроб засмічення привозним насінням американських форм, що надходили у великій кількості в цей період на європейський ринок.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Примак І.Д. Историчні аспекти формування екстенсивних систем землеробства в Україні / І.Д. Примак, О.І. Ряба // Вісник Білоц. нац. аграр. ун-ту: Зб. наук. праць. – Біла Церква, 2007. – Вип. 50. – С.5-13.
2. Самарин И. Ясное доказательство сколь полезно ввести травосеяние крестьянам Ярославской губ. / И. Самарин // Земледельческая газета, 1836. – №37. – С. 17.
3. Чугунов А. Исторический обзор мер правительства к развитию земледелия в России / А. Чугунов. – СПб., 1858. – С.60-61.
4. Ряба О.І. Земельна реформа у контексті еволюції парової системи землеробства / О.І. Ряба // Агробіологія: Збірник наук. праць. – Біла Церква, 2011. – Вип. 6 (86). – С.77-85.
5. Рознаговский А. Новое земледелие / А. Рознаговский. – М., 1794. – С. 324-374.
6. Захаров И.С. Усадьбы или новый способ селить крестьян и собирать с них помещичий доход / И.С. Захаров. – СПб., 1801. – С.14.
7. Бодиско Д. Возделывание клевера в у. Елецком, г. Орловской / Д. Бодиско // Земледельческая газета, 1877. – №52. – С.827-830.
8. Б-н М. Уборка красного клевера на семена и их добывание / М. Б-н // Земледельческая газета, 1877. – №16. – С.341-343.
9. Щеглов Н. Хозяйственная ботаника, заключающая в себе описания и изображения полезных и вредных для человека российских растений. Ч. I, отд. 2 / Н. Щеглов. – СПб., 1825. – С.8-18.
10. Блок. Различие между поздним и обыкновенным ранним клевером / Блок // Земледельческая газета, 1839. – №34. – С.265-271.
11. Вернер Г. Руководство к возделыванию кормовых растений на полях / Г. Вернер. – СПб, 1876. – С.28-31.
12. Шлыков Л.А. О способах определения происхождения клеверных семян и о роли земских складов в этом деле / Л.А. Шлыков // Вестник сельского хозяйства, 1904. – №45. – С.73-76.
13. Вонзблейн М. Клевер кудряш и клевер растун / М. Вонзблейн // Вестник сельского хозяйства, 1906. – №21. – С.13-16.
14. Ольман И.Х. О разведении красного клевера / И.Х. Ольман // Вестник сельского хозяйства, 1904. – №10. – С. 6-8; №11. – С. 10-12.
15. Ратлеф. Русский красный клевер / Ратлеф // Северное хозяйство, 1906. – №16. – С. 3-5; №17. – С.1-3.

REFERENCES

1. Prymak I.D. Istorychni aspekty formuvannja ekstensyvnih system zemlerobstva v Ukraini / I.D. Prymak, O.I. Rjaba // Visnyk Biloc. nac. agrar. un-tu: Zb. nauk. prac'. – Bila Cerkva, 2007. – Vyp. 50. – S.5-13.
2. Samarin I. Jasnoe dokazatel'stvo skol' polezno vvesti travosejanie krest'janam Jaroslavskoj gub. / I. Samarin // Zemledel'cheskaja gazeta, 1836. – №37. – S. 17.
3. Chugunov A. Istoricheskij obzor mer pravitel'stva k razvitiju zemledelija v Rossii / A. Chugunov. – SPb., 1858. – S.60-61.
4. Rjaba O.I. Zemel'na reforma u konteksti evoljucii' parovoi' systemy zemlerobstva / O.I. Rjaba // Agrobiologija: Zbirnyk nauk. prac'. – Bila Cerkva, 2011. – Vyp. 6 (86). – S.77-85.
5. Roznatovskij A. Novoe zemledelie / A. Roznatovskij. – M., 1794. – S. 324-374.
6. Zaharov I.S. Usad'by ili novyj sposob selit' krest'jan i sobirat' s nih pomeshhichij dohod / I.S. Zaharov. – SPb., 1801. – S.14.
7. Bodisko D. Vozdelyvanie klevera v u. Eleckom, g. Orlovskoj / D. Bodisko // Zemledel'cheskaja gazeta, 1877. – №52. – S.827-830.
8. B-n M. Uborka krasnogo klevera na semena i ih dobyvanie / M. B-n // Zemledel'cheskaja gazeta, 1877. – №16. – S.341-343.
9. Shheglov N. Hozjajstvennaja botanika, zakljuchajushhaja v sebe opisanija i izobrazhenija poleznyh i vrednyh dlja cheloveka rossijskikh rastenij. Ch. I, otd. 2 / N. Shheglov. – SPb., 1825. – S.8-18.
10. Blok. Razlichie mezhdzha pozdnim i obyknovennym rannim kleverom / Blok // Zemledel'cheskaja gazeta, 1839. – №34. – S.265-271.
11. Verner G. Rukovodstvo k vozdelyvaniju kormovyh rastenij na poljah / G. Verner. – SPb, 1876. – S.28-31.
12. Shlykov L.A. O sposobah opredelenija proishozhdenija klevernyh semjan i o roli zemskih skladov v jetom dele / L.A. Shlykov // Vestnik sel'skogo hozjajstva, 1904. – №45. – S.73-76.
13. Vonzblejn M. Klever kudrjash i klever rastun / M. Vonzblejn // Vestnik sel'skogo hozjajstva, 1906. – №21. – S.13-16.
14. Ol'man I.H. O razvedenii krasnogo klevera / I.H. Ol'man // Vestnik sel'skogo hozjajstva, 1904. – №10. – S. 6-8; №11. – S. 10-12.
15. Ratlef. Russkij krasnyj klever / Ratlef // Severnoe hozjajstvo, 1906. – №16. – S. 3-5; №17. – S.1-3.

Эволюция крестьянского травосеяния при экстенсивных и переходных системах земледелия

И.Д. Примак, М. В. Войтовик

Освещены эволюционный путь развития травосеяния в крестьянских хозяйствах, способы получения семян клевера лугового, прибыльность выращивания этой культуры и ее формы при экстенсивных и переходных системах земледелия. Акцентировано внимание на объективных предпосылках зарождения клеверосеяния в крестьянских хозяйствах. Показана роль многовековой земледельческой практики и отдельных ученых в эволюции травосеяния.

Ключевые слова: эволюция, клевер луговой, системы земледелия, крестьянские хозяйства, семена, прибыль, производственный опыт.

Надійшла 16.04.2015 р.